

7 KGAOLO YA BOŠUPA

7.1 TLHOPHO YA DITAODIŠOSENWALO TŠA SEPEDI

7.2 MATSENO

Go ya ka fao go šetšego go hlalošitšwe ka gona mo kgaolong ya bohloano, bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Seisimane ba hlophile ditaodišosengwalo tšeo tša bona go ya ka mehutana ye e fapafapanego bjalo ka taodišopaka, taodišomaikutlo, taodišokgopodišišo, bjalobjalo, le ge ba se ba gatelela tlhopho ya mohuta woo. Nyakišišo e ya go tšwetša pele tlhopho ya mohuta woo mo ditaodišosengwalo tša Sepedi

Matlala o rile go ngwala ditaodišosengwalo tša Sepedi a di bea mankalakaleng. Ka tsela yeo mmadi o be a letile gore balatedi ba gagwe ba go ngwala ditaodišosengwalo tša Sepedi ba tšwetše pele bokgoni bjoo bja gagwe. Taba ye e bolela gore mmadi o be a letetše gore balatedi bao ba bontšhe kwešišo ye e tseneletšego mabapi le go ngwalwa ga ditaodišosengwalo, go akaretšwa gape le thulaganyo ya mehutana ya ditaodišo tšeo ba ngwalago ka tšona. Ge ditaodišosengwalo tše tša Sepedi, ka kakaretšo di ka hlopšha go ya ka fao kgaolo ya boselela ya nyakišišo ye e bolelago ka gona go ya ka tatelano ya mengwaga, gona go tla ba bothata go fihlelela katlego ya kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Sepedi, ka gobane

tatelano ye bjalo ya mengwaga ya kgatišo ya kgoboketšo ya ditaodišosengwalo tša Sepedi, ga e rarolle mathata a a lebanego le nyakišišo ye.

Ka tsela yeo, maikemišetšo a nyakišišo ye, ke go tsoma tharollo ye e kgodišago ya kgolo le tšwetšopele ya ditaodišosengwalo tša Sepedi. Ka go realo nyakišišo ye e ya go hlopha ditaodišosengwalo tša Sepedi go ya ka magoro (ditlhopho) a mararo, e lego (a) ditaodišosengwalo tša pulamadibogo, (b) ditaodišosengwalo tša maitekelo le (c) ditaodišosengwalo tša bokgoni. Ka lebaka la magomo a boahlamo bja nyakišišo ye, magoro a mararo ao a ya go akaretšwa go feta go hlalošwa ka botlalo.

7.3 DITAODIŠOSENWALO TŠA PULAMADIBOGO

Ditaodišosengwalo tša pulamadibogo di lebane le ditaodišosengwalo tša go ngwalwa ke Matlala. Ka go realo go ka thwe Matlala ke pulamadibogo wa ditaodišosengwalo tša Sepedi ka gobane o ngwadile ditaodišosengwalo tša thagaletswalo mo kgoboketšong ya go bitšwa *Mengwalô (Essays) Puku II* ka ngwaga wa 1943. Godimo ga fao, ge go lekodišišwa ditaodišosengwalo tšeo tša go ngwalwa ke Matlala di nyalelane le bokgoni. Nyakišišo e gatelela gore Matlala ke mongwadi wa ditaodišosengwalo wa go atlega mo polelong ya Sepedi. Bjale go yo tsongwa therešo ya taba yeo.

Mongwadi yo wa ditaodišo o ithutile tša bongwadi bja ditaodišo tša gagwe go tšwa go bangwadi ba ditaodišo tša Seisimane. Thuto goba khuetšo yeo e tšwelela gabotse mo ditaodišong tše nne tšeo a di ngwadilego mo go laetšago gore o latetše dikati tša bona.

Godimo ga moo Matlala ga se a ithuta meragelo ya bangwadi bao ba ditaodišosengwalo tša Seisimane fela, ka gobane ge go badišišwa mo go Nômô, go lemogwa gape gore o na le khuetšo ya mongwadi wa go tuma wa ditaodišosengwalo tša Sefora, e lego Michael de Montaigne; ka lebaka la gore ka molomo wa gagwe o re maitekelo a gagwe a lebane le lentšu ‘la Sekxoa la maitekelo’ (Matlala, 1943:3). Yeo ke yona taba ye kgolo ye e bego e gatelelwa ke Michael de Montaigne. O iša pele go bolela gore lereo la maitekelo le hlaloša taodišosengwalo, gomme le bile le thomile go dirišwa ke Michael de Montaigne mengwageng ye mentši ya go feta.

7.3.1 Bokgoni bja Matlala

Mo karolong ya matseno mongwadi, Matlala, o thoma ka go itumiša ka tsela ya go itheta bjalo ka monngwadi wa ditaodišosengwalo tša *Mengwalô (Essays) Puku II* (1943). O re:

Sepakapaka marung tauma ka xodimo

A tšohle –*Soars above all!*

Mongwadi Ke

E.K.K Matlala,

Nthšu se hlaba dithamaxa, Nong la
Thaba

Ya Moxoši!

Puku yé makxethe hlare sa madi le
môya,

E fela e xo nathiša byaloka bôya!

Mongwadi.

Go iša pele, Matlala o hlaloša ka fao Mopedi a swanetšego go thoma go itirela ka gona malebana le thuto. Ke go re, setšhaba sa Bathobaso se swanetše go ikemela ka maoto mererong ya thuto, ka ge peleng se be se hlahlwa ke Makgowa. O tsopola mantšu a *Sentor the Rt. Hon. F.S. Malan, L.L.D* ge a re:

The European can up to a certain stage give guidance, but if the Bantu people are going to rise to their possibilities in this country as they go along and get more developed, it must be by the

*individual efforts of the leaders of the
Bantu people themselves.*

O tiiša taba ya gore baetapele ba setšhaba sa Bathobaso ba ikemaemele mererong ya bona ka go tsopola ye nngwe ya dikošana tša kgale tša Maisimane ka go re:

A jollie goode booke whereon to looke.

Is better to me than golde.

Old English Song.

O akaretša polelo ya gagwe ka go tsopola mantšu a Richard de Bury gona mo go *Mengwalô (Essays) Puku II* (1943:2) ge a bolela gore motho yo bohlale o swanetše go rata go bala dipuku ka go re:

*Whoever therefore acknowledges
himself to be a zealous follower of
truth, of happiness, of wisdom, of
science, or even of the faith, must of
necessity make himself a lover of
books.*

Matlala o ruma matseno a gagwe ka go bolela gore yena ke mongwadi wa puku ya go bitšwa *Thšukudu* (1958).

- **Nômô**

Nômô ye Matlala a bolelago ka yona fa, nyakišišo e dumela gore e lebane le ketapele. Mo go ketapele Matlala o leka go tšweletša kgakanego ya lereo la taodišo. Ke go re, Matlala ga a tsebe gore taodišo ye ka Seisimane e bitšwago ‘*essay*’ goba ‘*essai*’ ka Sefora, e bitšwe mengwalo goba taodišo. Kgakanego ya Matlala e bonala gabotse ge a ntšha sa mafahleng a gagwe mabapi le taodišosengwalo ka go re:

Ba a mpeang molato wa bolekêla-
hloxong ke na le yôna thšêpô ya xore
ba re na mateng ana a ka bitšwa
‘Mengwalô’ byang a sa bitšwe
‘ditaodišo’; - A ke re a be a thswanetše
xo bitšwa ditaodišo?

Polelo ya Matlala e gatelela gore basekaseki le/goba bangwadi ba sola ge Matlala a bitša ‘*essay*’/ ‘*essai*’ mongwalo. Ge a šireletša tlhalošo yeo ya gagwe o re:

Mongwalô ke ya dumêla xore ba sehlophana ba tla dumêllana le nna xore pele e bolêla môkxwa wó motho a ngwalang ka ôna, la bobedi e bolêla boitekêlo (*'an essay'*). Dingwalô, xo sa nyake xo belaetša ba ba ngatana ba tla dumêla xore ké taba tša puku tše di ngwadilweng mme di se di xatšwe; - ké xore *'manuscripts'*. Empa xe re tlilo tsêna xo lentswe la 'Mengwalo' bangwe ba tla thšoxa ba xwatallana le nna ba sa dumele xore lentswe lena le ka lekanywa le la Sekxoa la maitekêlo (*'essays'*).

Matlala o tšweletša mathata a mongwalo a paka ya gagwe, gagologolo ge go lebeletwše mohlala wa mongwalo. Ke ka fao a lekago go fapanya mongwalo le taodišosengwalo ka gona. O re:

... ke hweditše xo thswanela xore lentswe le 'Mengwalô' le bitšwe *'Essays'*. Ba ba ka reng *'essay'* e bitšwe 'taodišo', ke xanana nabô ke re na *'history'* yôna ba e bitše eng?

Xo ferekanya mexopolo ya babaswa le yôna ké tsela yé re thswanetseng re e thšabe kudu. Xore taba ya rena e tle e êmê nneteng taodišo xa e êmêlê ‘*history*’, ‘mongwalô’ o êmêlê ‘*essays*’.

Ka tsela ye, go ka gatelelwa gore go ya ka Matlala, mantšu a mabedi ao, mengwalo le taodišo a a fapana, ka gobane mengwalo ke ditaodišo mola taodišo yona e le histori. Le ge go le bjalo nyakišišo ye e amogela gore ‘*essay*’/ ‘*essai*’ ke taodišo ga se mongwalo go ya ka fao lereo le le amogetšwego ka gona bjalo ka mopeleto wa semolao.

Go tšwela pele, Matlala o leboga batho ba mmalwa bao ba mo šušumeditšego go ngwala kgoboketšo ya ditaodišo ya go bitšwa *Mengwalô (Essays) Puku II* (1943), bjalo ka Mohlomphegi W.B. Ramothse Ngakane le mohumagadi wa gagwe Nosisi Ngakane, Ngaka J.S. Moroka, Profesa D.D.T Jabavu, Mohumagadi M.J.S. Moroka le ba bangwe.

Dikarolo tše nne tše di latelago tše pedi tše tša mathomo, tšona di lebane le ditaodišosengwalo. Taba ye e bolela gore Matlala o ngwadile ditaodišosengwalo tše nne mo kgoboketšong ya

ditaodišosengwalo tša ‘*Mengwalô (Essays) Puku II (1943)*’. Bjale go ya go hlokomelwa ka fao a ngwadilego ditaodišosengwalo tšeo tša gagwe ka gona. Ge go ka hlokomelwa thulaganyo ya ditaodišosengwalo tša gagwe go tla lemogwa gore o na le khuetšo ya ditaodišosengwalo tša Seisimane. Ga go makatše ka gobane, o bonala a badile ditaodišosengwalo tša bangwadi ba go swana le boRichard Steele le ba bangwe. Taba ye e bonala gabotse ge a leboga Mohumagadi M.J.S. Moroka ka gore magareng ga tše dingwe, o re:

...boxwabô byó bo loxilweng ka bohlale le matsétséléko a xo kxona xo betla puô, byó bó tletšeng malebiša a kakanyô ya sé le sé le kxopolo, moo o beng ó xopole mantswe a *Richard Steele* xe a re ka Mohumaxadi (Lady) *Elizabeth Hastings*, ‘xo mo tseba é bé é lé thuto é batsi’. (*‘to know her was a liberal education’*).

Go kgonthiša bokgoni bja Matlala bja ditaodišosengwalo tša Sepedi, go yo latelwa lenaneo la tshekatsheko ya ditaodišosengwalo ka kakaretšo, e lego;

- Thaetlele ya taodišosengwalo.

- Matseno a taodišosengwalo.
- Mmele wa taodišosengwalo.
- Morumo wa taodišosengwalo.
- Mohutana wa taodišosengwalo.

7.3.1.1 Thaetlele ya taodišosengwalo

Thaetlele ya taodišosengwalo ka ge e le hlogo ya ditaba tšeo go ngwalwago ka tšona le tšona ditaba tšeo ka botšona, ke yona e alago ditaba pepeneneng gore di kwešišege ka gobane e amana le sererwa, diteng le thulaganyo. Ke go re thaetlele e ka lebana le molaetša goba ya nepiša sererwa. Go tšwela pele go ka thwe thaetlele e utolla seo se ngwadilwego taodišosengwalo. Go bohlokwa gore mantšu goba lentšu leo le bopago thaetlele le kgethwe ka šedi ye kgolo. Taba yeo e bolela gore ge hlogo ya taodišosengwalo e ka se kwagale gabotse go ka hlolwa kgakanego go ngwala ka ga yona. Bjale go ya go lekolwa ka fao Matlala a rulagantšego dithaetlele tša ditaodišosengwalo tša gagwe ka gona.

Matlala o rulaganya thaetlele ya taodišosengwalo ya mathomo ka lentšu le tee fela, e lego 'Lexae'. Thaetlele ye ya 'Lexae' e nyalana le ditiragalo tša diteng tša taodišosengwalo ye. Ka go realo go ka thwe e ala ditaba tša taodišosengwalo ye pepeneneng gore mmadi a kgone go di logaganya le sererwa ka tsela ye e kwešišegago. Ka mantšu a

mangwe go ka thwe ka thaetlele ya 'Lexae' Matlala o utolla ditaba tše di rerwago mo taodišongsengwalo ye, e lego bohlokwa bja legae la Mothomoso wa bogologolo. Ka go realo go ka thwe thaetlele ya gagwe e lebane thwi le taodišosengwalo ya 'Lexae'.

Ge go balwa taodišosengwalo ya 'Fsika-thsipi la Ramosweu', go lemogwa gore Matlala o tswalanya thaetlele ya taodišosengwalo ye le molaetša wa yona. Ka fao Matlala o fapana le ka fao Madiba a dirišitšego thaetlele ya sereto se sa 'Fsika-thsipi la Ramosweu' ka gona ka gobane thaetlele ya sereto se e lebane le sererwa ka gore Madiba o rera ka ga bohlokwa le maatla a tšhelete.

Ka lehlahoreng le lengwe ka thaetlele ye, Matlala o tšweletša molaetša wo o rego: Bathobaso ba amogilwe ke Makgowa legae (naga ya) la bona ka lebaka la tšhelete. Ke go re Bathobaso ba ikhweditše ba šomela tšhelete ka lebaka la gore ba amogilwe dinaga (mafase a) tša bona. Makgowa a hweditše Basotho ba iphediša ka maamušo a dinaga tša bona gomme ba ba amoga dinaga tše go gore ba gapeletšege go šomela tšhelete yeo e ba beilego ka tlase ga kgatelelo ye kgolo le bodiidi. Ka go realo thaetlele ya 'Fsika-thsipi la Ramosweu' e emela kgatelelo godimo ga Bathobaso, go fapana le bohlokwa le mathata a tšhelete (Madiba).

Borateori ba ditaodišosengwalo ge ba nepiša bohlokwa bja thaetlele mo ditaodišongsengwalo ba gatelela gore, mantšu a a bopago thaetlele a swanetše go kgethwa ka šedi ye kgolo. Taba yeo e bohlokwa ka gobane hlogo ya taodišosengwalo e swanetše go kwagala gabotse gore e se hlakahlakantšhe mmadi wa yona. Ge a ngwala dithaetlele tše pedi tša mafelelo tša ditaodišosengwalo tša gagwe, e lego ‘Tato ya monnyana ke lesoxana’ le ‘Sakeng la bophelo’, Matlala o tšweletša kgopolo yeo (ya thaetlele) ka bokgoni bjo bo makatšago.

Ge go ka lebelelwa thaetlele ye ya ‘Tato ya monnyana ke lesoxana’, go lemogwa gore thaetlele ye e hlaloša tshepedišo ya ditaba ka botlalo ge lesogana le nyala kgarebe. Ka lehlakoreng le lengwe go bjalo le ge go balwa thaetlele ya ‘Sakeng la bophelo’. Matlala, ka thaetlele ye, o tšweletša bophelo bja motho mo lefaseng (legaeng) la bogologolo. O ka re ka taodišosengwalo ye ya mafelelo ya ‘Sakeng la bophelo’ o tlemaganya mathomo le mafelelo a ditaodišosengwalo tša gagwe. Taodišo ye ya ‘Sakeng la bophelo’ e bitša taodišosengwalo ya ‘Lexae’ (matseno a nyalanywa le morumo wa ditaodišosengwalo tša gagwe).

Thulaganyo ye bjalo ya kgetho ya tirišo ya mantšu a a lebanego le dithaetlele ke thekniki (bjalo ka ge go šetšego go hlalošitšwe ka godimo. Groenewald, 1993:17, o re thekniki ke mokgwa wo

mongwadi a o dirišago ge a laodiša ditaba) ye Matlala a e dirišago go tšweletša katlego le bokgoni ditaodišosengwalo tša gagwe. Ke ka fao e lego gore ge mmadi a bala dithaetlele tša ditaodišosengwalo tša Matlala a bonago kwešišo le katlego thulaganyong ya mohutangwalo wo.

7.3.1.2 Matseno a taodišosengwalo

Matseno ke elemente ye bohlokwa ya go thoma go laodiša ditaba. Mo matsenong mongwadi o tšweletša ditiragalo tše a yago go ngwala ka tšona. Ditiragalo goba ditaba tše di tšweletšwago di hlalošwa ka mokgwa wa thulano goba wa tlhohlo. Go ka no thwe karolwana ye ya mathomo ya taodišosengwalo ke kalotaba. Matseno a swanetše go tšweletša tlhohlo goba thulano ya dikgopolo ka tatelano le kgokagano ya go tanya kgahlego ya mmadi gore a balele pele le pele taodišosengwalo yeo. Ka go realo go ka thwe matseno ke sekgonyo sa go bula mojako wa taodišosengwalo gomme a lebane le maatlakgogedi. Go hlola maatlakgogedi ao, mongwadi o swanetše go kgetha mantšu a bolepa a go kgona go tanya mmadi wa taodišosengwalo ye. Taba ye e bolela gore mo matsenong go hlalošwa seo se tlogo bolelwa.

Bjale ka ge go gatelelwa gore matseno ke karolwana ye bohlokwa ya taodišosengwalo ya go thoma go laodiša ditaba, go ka lekolwa ka fao

Matlala a dirišitšego matseno ditaodišongsengwalo tša gagwe. Ge a tšweletša matsenyagae a ditaba tša taodišosengwalo ya 'Lexae', Matlala o fo re:

Xare xa makhura ohle a Monngadi a a nonthšang nama le kxopolo ya motho, a a nômêlêlang kobong ya môya, a a e fang boswana goba bohwinana bja nnete (ôna mmala ó e tšwang naô badimong babô yôna), ana ke eng se ka fetang lexae? Xa se xo (letl.8).

Le ge Matlala o ka re o fokotša maatla a phišegelo ye e lebanego le go goketša mmadi mo matsenong ka go tšweletša karabo ya potšišoritoriki ye e bego e swanetše go arabja ke mmadi, fela ga go bjalo ka gobane yona karabo yeo e tšweletša thulaganyo ya ditiragalo tše mo matsenong ka tsela ya go gatelela karabo ye e tsebegago. Ka go realo o tšweletša ditiragalo tše a yago go ngwala ka tšona. Tšona ditiragalo tše o di ngwala ka mokgwa wa go hlohla mmadi ka gore o tliša thulano. Thulano yeo e lebane le dilo tše botse le tše mpe tše di ka lebatšago motho legae la gabo. Go rarolla thulano ye, Matlala o gatelela gore le ge Mosotho a ka gokwa ke menate ya lefase ka lebaka la go ba kgole le gae, a ka se kgone go lebala mo a tswaletšwego le tikologo ye a goletšego go yona.

Le ge maikemišetšo a nyakišišo ye e se go fa mehlala go tšwa ditaodišongsengwalo ka moka tša Matlala, fela go yo topša mohlala wo mongwe go kgonthiša bokgoni bja Matlala mo karolong ye ya matseno. Mo go ‘Fsika-thsipi la Ramosweu’ Matlala o tsena taodišosengwalo ye ka go re:

‘Reto sena se ngwadilwe ké Morêna
M.J. Madiba, B.A., ó mongwe wa
Bahlahlobi ba melotwana ya
Polokwane. Mona mongwadi ó a lla ó
letšwa ké batho ba kxerexetše mokxoši
wa “fsika-thsipi la Ramosou” mme
“thak’a ‘thsoxana, ‘thak’a “nnyana le”
bôna “Bo-rra-bana ba ó kxerexetše, Le
mathari bana a lahlile” (letl.23).

Mo Matlala o hlohla dikgopolo tša mmadi ka tatelano le ka kgokagano ya go tanya šedi le kgahlego ya mmadi gore a rate go balela taodišosengwalo ye pele le pele. Se se bolela gore matseno a mohuta wo a na le maatlakgogedi. Mmadi o rata go bala ka ga go se kgotsofale ga Matlala mabapi le Bathobaso ge ba tlogela magae ka lebaka la go nyaka tšhelete. Ke go re o ka re Matlala o re ke ka lebaka la eng Bathobaso ba swanetše go kgahlwa ke tšhelete go feta magae a

bona. Godimo ga moo Matlala o hlaola mantšu a bolepa bjalo ka ‘...batho ba kxerexetše’ le ‘...mathari bana a lahlile’ go tanya mmadi gore a bale taodišosengwalo ye ka phišegelo ye kgolo gore a kwe seo mongwadi a se bolelago ka sereto se.

7.3.1.3 Mmele wa taodišosengwalo

Mmele wa taodišosengwalo ke moo dikgopolo tšela di tšweleditšwego matsenong di phurullwago ka botlalo. Go bohlokwa mo karolong ye go latelanya ditaba ka tlhokomelo le bokgwari bjo bogolo. Mongwadi o swanetše go thoma ka taba ye e sego maatla kudu gomme morago a e latelanye le yeo e e hlatlamago ka maatla go fihla mafelelong mo a fetšago ka ya go di feta ka moka ka maatla. Ka go realo mongwadi o tla be a tšwetša pele, go godiša le go natefiša maatlakgogedi ale a thomilego ka ona mathomong a taodišosengwalo.

Mo karolwaneng ye le gona go tla no tsopolwa mohlala o tee fela go kgonthiša bokgoni bja Matlala malebana le mmele wa taodišosengwalo. Ge a rulaganya ditiragalo tša mmele wa taodišosengwalo ya ‘Tato ya monnyana ke lesoxana’, Matlala o latelanya ditiragalo tšeo ka tsela ye:

- Go kgopelwa sego sa meetse morago ga kganyogo ya go nyala.
- Go rongwa motseta goba motswadi wa lesogana ka boyena.

- Dikgomo tša mathomo di a tšwa.
- Go a galalwa.
- Dikgomo di a oketšwa.
- Morago go ntšhwa dikgomo tše dingwe gape.
- Go ntšhwa gape kgomo ya mphaka.
- Bakgonyana ba a hlabišwa.
- Bakgonyana ba rwala dinama ba tlogela leumo.
- Ngwetši e gorošwa bogadi.

Matlala o latelanya ditiragalo tše tša lenyalo go bopa sehloa. Sehloa seo se lebane le go gorošwa ga ngwetši. Ke ka fao go ka thwego Matlala o kgonne go thoma ka taba ye e sego ye maatla kudu, e lego go loša kgarebe gomme a e latelanya le ditiragalo tše dingwe tša tshepedišo ya lenyalo tšeo di hlatlamanago go ya ka kgati go roka thumo ya ditiragalo tšeo ka tiragalo ye bohlokwa ya go aga motse (legae).

Le ge go ka balwa ditaodišosengwalo tše dingwe tša Matlala go swana le ‘Sakeng la bophelo’, go tla lemogwa katlego ya tatelano ya ditiragalo le dikgopolo go ya ka bohlokwa bja tšona. Ke ka fao go ka thwego thulaganyo ya ditaodišosengwalo tša Matlala e ithekgile godimo ga botebo bja tsebo ya gagwe ya go ngwala taodišosengwalo.

7.3.1.4 Morumo wa taodišosengwalo

Botelele bja morumo wa taodišosengwalo bo swanetše go lekana le botelele bja matseno a yona, gomme wona morumo woo o lebane le go akaretša ditaba tše di laodišitšwego mmeleng wa taodišosengwalo. Go akaretša ditaba tše ke go tšweletša fela dintlha tše bohlokwa tše go laodišitšwego ka ga tšona ka tsela ya thulaganyo ya maatlakgogedi.

Ge go boelwa gape mo taodišosengwalo ya ‘Lexae’ bjalo ka mohlala, go lemogwa ka fao Matlala a tswalanyago ditiragalo tša matseno le morumo ka gona ka tsela ya go lekalekanya ditiragalo tša mo morumong le tša matsenong. Ge a ruma taodišosengwalo ye o fo re:

Ao! Lexae, ‘huba sa mma, mohlodi Wa
lehlôkô, monwešetši a makxethê,
Mohlabolli a môya, ‘mopi a bothakxa,
‘Maborata* a badimo, ana nka go
bapiša le eng motse ditši a mafoko? Xa
se xô! (letl.22).

Bjale ge, ge go ka bapetšwa ditiragalo tša mafelelo le tša matseno a taodišosengwalo ye, go tla lemogwa tekanyo le tekatekanyo ya

bonabo bja thumo le matseno. Ye ke yona elemente ye bohlokwa ya morumo wo mokaone wa taodišosengwalo. Go akaretša ditiragalo tše tša taodišosengwalo ya ‘Lexae’ mo mafelelong, Matlala o šomiša thekniki ya sereto go wetša ditaba tša taodišosengwalo ya ‘Lexae’ ka tsela ya maatlakgogedi. Mo thulaganyong ya sereto se, Matlala o diriša elemente ye bohlokwa ya theto, e lego poledišo. Ke go re mo mafelelong mmoledi, e lego molaodiši (Matlala) o swere magang le mmoledišwa (legae). Ka go realo Matlala o ngwala ka ‘Lexae’ o bile o bolela le legae: ke legae bjalo ka selo le legae bjalo ka motho.

7.3.1.5 Mohutana wa taodišosengwalo

Go na le mehutana ya ditaodišosengwalo ye lesome go ya ka tlhopho ya ditaodišo tša Seisimane, e lego taodišopaka, taodišoboitaodišo, taodišotlhaloši, taodišokanegelo, taodišokgopodišišo, taodišotlhaloško-gopodišišo, taodišoboikgopodišišo, taodišotšhušumetšo, taodišomaikutlo le taodišodikgopolo. Tlhopho ye ya ditaodišosengwalo tša Seisimane ke motheo goba maemo ao ditaodišosengwalo tše dingwe di ka lekanywago ka ona. Ka go realo tlhopho ye e swere dinyakwa tše bohlokwa tša taodišosengwalo. Ke go re ge senyakwa sa taodišosengwalo ya mohutana wo mongwe wa taodišo se hlaelela mo bongwading bja taodišosengwalo gona taodišosengwalo yeo ga ya felela.

Tlhopho ye e laolwa ke dielemente tša go swana le go anega, go hlaloša, go sekaseka dikgopolo, go hlaloša dikgopologo, go gopodišiša, go šušumetša, go hlohla maikutlo, bjaloobjalo. Elemente ye nngwe le ye nngwe e laola mohutana wa taodišosengwalo go ya ka kgetho ya mongwadi. Taba ye e bolela gore pele mongwadi a ngwala taodišo o lebanwe ke kgetho ya elemente ye e rilego go ya le ka maikemišetšo a gagwe mabapi le mohutana wa taodišosengwalo ye a ratago go ngwala ka ga yona. Ge mongwadi a kgethile elemente ye e rilego o swanetše go e dula godimo gore mohutana wo a ngwalago ka wona o atlege.

Ge go hlokomelwa tlhopho ye ya Seisimane go lemogwa gore Matlala o ngwadile mehutana ye mene fela ya ditaodišosengwalo, ka gobane taodišosengwalo ye nngwe le ye nngwe go tšeo a di ngwadilego e emela mohutana wo o rilego, e lego taodišotlhaloši ('Lexae'), taodišotshekatsheko ('Fsika-thsipi la Ramosweu'), taodišokanegelo ('Tato ya Monnyana ke Lesoxana') le taodišomaikutlo ('Sakeng la bophelo').

Bjale go ya go lekolwa ge eba Matlala o atlegile ge a hlopha ditaodišosengwalo tša Sepedi go ya ka tlhopho ya ditaodišosengwalo tša Seisimane.

Mo mohutaneng wa taodišosengwalo ya 'Lexae' go lemogwa gore Matlala o atlegile ka gobane o tšweleditše mohutana wa taodišotlhaloši go ya ka karolwana ya mohutana wo, e lego go hlaloša dikgopolo. Taodišotlhaloši e gatelela gore go swanetše gwa hlalošwa dikgopolo tša mongwadi mabapi le hlogo ye e kgethilwego. Matlala o hlaloša dikgopolo tša gagwe malebana le legae.

Bjalo ka ge go hlalošitšwe ka mo godimo, taodišosengwalo ya 'Fsika-thsipi la Ramosweu' e hlophelwa mohutaneng wa taodišotshekatsheko. Matlala o sekaseka sereto sa go ngwalwa ke Madiba ka dikgopolo le tsinkelo ye e tebilego gape ye e kgodišago. Mmadi o kgona go bona le go kwešiša bommakgonthe bja seo Matlala a se tšweletšago, e lego go amogwa ga naga ga Mothomoso ke mmušo wa kgethollo.

Mehutana ye mebedi ya mafelelo, e lego taodišokanegelo 'Tato ya monnyana ke lesoxana' le taodišomaikutlo 'Sakeng la bophelo', le gona moo Matlala o e tšweleditše ka bokgoni bjo bo makatšago ka gobane e ngwadilwe go ya ka melao le dinyakwa tša mehutana yeo ya ditaodišosengwalo tša Seisimane.

Nyakišišo e tiiša gore ge go ka balwa ditaodišosengwalo tše nne tša Matlala go tla utollwa gore o ngwadile ka dintlha tše nne tša bophelo, e lego (a) lerato la legae, (b) lenyalo ka gae, (c) tswalo ya ngwana ka gae le (d) mathata ka gae. Taba ye e bolela gore dintlha tše nne tše di

emela bophelo bja Mothomoso dinagamagaeng (legae). Ke ka fao go thwego taodišosengwalo ya mathomo ya Matlala ya ‘Lexae’ ke modi wo o logaganyago ditaodišosengwalo tše tharo tše di latelago go ba kgopana e tee. Taba ye ga e makatše ka gore Matlala o boletše mo mathomong a kgoboketšo ya *Mengwalô (Essays) Puku II* (1943) go re:

Se o reng xe o tsene maxaeng a bo
Mohumaxadi M.J.S. Moroka o se bone,
letaxô le le hlôlwang ké seetša sa pelo é
é dulang é hlapile, boxwabô byó bo
loxilweng ka bohlale le matssetselekó a
xo kxôna xo bêtle puo, byó bó tletšeng
malebiša a kakanyô ya sé le sé le
kxopolo, moo o beng o xopole mantšu
a Richard Steele xe a re ka Mohu-
magadi (Lady) Elizabeth Hastings “xo
mo tseba é be é le thuto é batsi” (“*to
know her was a liberal education*”)
(letl.5).

Taba ye e bontšha ka fao Matlala a nwelego moro wa ditaodišosengwalo tša Breto. Ga go matlaba ge le yena a ngwala bjalo ka Breton. Breton ke mongwadi wa mathomo wa go ngwala ka

dihla tše nne tša ngwaga go emela bophelo. Matlala šo le yena o ngwala ka dikarolo tše nne tša bophelo.

Go ka rungwa ka gore Matlala o beile ditaodišosengwalo tša Sepedi malekelekeng. O dirile tlhohlo go bangwadi ba ba mo latelago. Taba yeo e bolela gore Matlala o re kgwathi go bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi le balatedi ba gagwe gore ba lalwe ke bokoloti. Go iša pele, nyakišišo e yo lekola ge eba bangwadi ba ba mo latelago ba kgonne go mo amoga sefoka seo sa gagwe gomme ba tšwela pele ka go fihla ka difokeng tša bongwadi bja ditaodišosengwalo tša Sepedi, gona moo sefoka se išwago gona.

7.4 DITAODIŠOSENWALO TŠA MAITEKELO

7.4.1 Matseno

Ge ditaodišosengwalo tša Sepedi tše di ngwadilwego ka morago ga ditaodišosengwalo tša Matlala di balwa, go utollwa mathata a a lebanego le thulaganyo ya tšona. Taba yeo e hlaloša gore o ka re bangwadi ba ditaodišosengwalo tše tša Sepedi ka morago ga ditaodišosengwalo tša pulamadibogo, tše tša go ngwalwa ke Matlala, ba tšwele maphakga a mabedi go ya ka bongwadi bja ditaodišosengwalo tše tša bona. Lephakga la mathomo ke la go lebana le sehlophana sa bangwadi ba ditaodišosengwalo ba go se šale morago maemo a boditšhabatšhaba a go ngwalwa ga

ditaodišosengwalo go ya ka fao Matlala a tšweleditšego motheo wo ka gona. Lephakga la bobedi lona ke le le lebanego le sehlophana sa bangwadi ba ditaodišosengwalo tša Sepedi seo go ka thwego se be se rata go tšwetša pele motheo wo o beilwego ke Matlala wa ditaodišosengwalo tša Sepedi. Mešomo ya sehlophana se sa bobedi e tlo sekegelwa kgopolo ge go hlalošwa ditaodišosengwalo tša bokgoni.

Bjale go ya go lekolwa mešomo ya sehlophana sa mathomo go bona ka mokgwa wo se tšwelego tseleng yeo se e thuletšwego ke Matlala bongwading bja ditaodišosengwalo tša Sepedi.

Bangwadi ba sehlophana sa mathomo bao mo nyakišišong ye, ba tlogo bitšwa ba ditaodišosengwalo tša maitekelo, nyakišišo e lemogile gore ke Masemola (*Ditaodišo*, 1967), Mojapelo (*Dithuto lapeng le sekolong*, 1969), Tlooke (Dikgoboketšo tša ditaodišosengwalo tše tharo tša mathomo, e lego 1987 (tše pedi), 1990 le tše pedi tša 1992 le 1993) le Mangokwane (*Di mading a bona*, 1991).

Bjale go yo kgonthiša lebaka le le tiišago tlhopho ya bangwadi ba ditaodišosengwalo tše tša maitekelo go ya ka lenaneo la tshekatsheko ya ditaodišosengwalo le le dirišitšwego ge go tsinkelwa ditaodišosengwalo tša Matlala, e lego:

- Thaetlele ya taodišosengwalo.
- Matseno a taodišosengwalo.

- Mmele wa taodišosengwalo.
- Morumo wa taodišosengwalo.
- Mohutana wa taodišosengwalo.

Go yo tsopolwa mehlala go tšwa go ditaodišosengwalo tša bangwadi ba ba farologanego ba ditaodišosengwalo tša maitekelo go tiiša dikarolwana tša lenaneo le la ka godimo.

7.4.2 Thaetlele ya taodišosengwalo

Ge mmadi a bala dithaetlele tša ditaodišosengwalo tša Tlooke go bonala o ka re ga di na bothata ka gobane go bontšha o ka re di nepiša mohutana wo o rilego wa ditaodišosengwalo. Bjale ge, ge mmadi a thoma go bala lefoko la mathomo la matseno la taodišosengwalo ye e rilego ya Tlooke, o thoma go lemoga ge thaetlele yeo e le lepheko mo thulaganyong ya taodišosengwalo yeo, ka gobane lefoko leo le arogana ditsela le thaetlele yeo. Mohlala o ka lebelelwa mo go ditaodišosengwalo tša go bitšwa ‘Boomo ga bo age motse’, ‘Lehumo le tšwa tšhemong’ le ‘Ditlougadi tša lehono’. Bothata šebo: Mafoko a mathomo a ditaodišosengwalo tše, e lego:

Melao ya go iletša go dira se le sela
tše di sa lokago mo bophelong ge
nkabe e se gona phapang mo bathong le

diphoofolong ka ga bophelo nkabe e le
gona? (1992:33).

le

Bophelo ke komatona, e re e le
komatona gape bo sa tsoma go
hlabanelwa le go hlakelelwa ka
dikeleketlanakeleketlana tše ntši tše
boima le tše bofefe go di phetha
(1987:1).

le

Mehla le mabaka di fetogile ka
mokgwa wo o makatšago (1990:1).

Go ya ka tlhalošo ya teori ya thaetlele lefokowana la mathomo la matseno a taodišosengwalo le swanetše go tswalana le thaetlele ya taodišosengwalo yeo. Bjale, ge go balwa mafokwana a mathomo a ditaodišosengwalo tše tša Tlooke, go ya ka fao a bontšhitšwego ka gona ka mo godimo, go lemogwa mathata ao Tlooke a itemogelago

ona mo thulaganyong ya ditaodišosengwalo tša gagwe ka gobane matseno a mohuta wo ga a na maatlakgogedi: se a se dirago ke go lahlela mmadi ka leswiswing la kgotlopo.

Mangokwane le yena bjalo ka Tlooke o fetogile ngwana wa tšhipa o tšea ka tsela yona yeo. Mohlala, mo go taodišosengwalo ya gagwe ya go bitšwa ‘Seila’, lefokwana la gagwe la mathomo le fo re:

Go thwe setšhaba se tsebja ka setšo sa
sona (1991:1).

Bjale taba ya gore setšhaba se tsebja ka setšo sa sona e amana bjang le thaetlele ya ‘Seila’? Therešo ke gore seila sona ke karolo ya setšo, bothata ke gore setšo ga se seila fela. Mangokwane o ka re ka lefokwana le la mathomo o gakantšha mmadi ka gore o ka re o re ge go bolelwa ka seila go bolelwa ka setšo goba ge go bolelwa la setšo go bolelwa ka seila.

Dithaetlele tša ditaodišosengwalo tša Mangokwane di nepiša thaetlele ya pukwana ya gagwe, e lego *Di mading a bona* (1991), ka gobane seila bjalo ka karolo ya setšo se mading a setšhaba. Go no ba bjalo le go dithaetlele tša ditaodišosengwalo tše dingwe tša gagwe ka gobane le tšona di theilwe godimo ga thaetlele ya kgoboketšo ya pukwana yeo go feta gore di thewe godimo ga ditaodišosengwalo ka botšona.

Thaetlele e bohlokwa mo thulaganyong ya taodišosengwalo. Ka go realo bangwadi ba ditaodišosengwalo tša tlhopho ye o ka re ga se ba ela hloko bohlokwa bja thaetlele ka tshwanelo. Ke ka tsela yeo go thwego dithaetlele tša ditaodišosengwalo tša bona ga di tšweletše ditaba pepeneneng go nepiša sererwa.

7.4.3 Matseno a taodišosengwalo

Bangwadi ba ditaodišosengwalo tša maitekelo bjalo ka Masemola le Mojapelo ba hlokomologa dinyakwa tša matseno a mohuta wo wa sengwalo. Ge ba hlaloša ditaba tša matseno a ditaodišosengwalo tša go bitšwa ‘Bohlale bja bo rakgwebo’ le ‘Kgodišo ya ngwana’ ba re:

Modiro wo mongwe le wo mongwe ge motho a o dira, o swanetše goba le tsebo le tlhaloganyo ya wona gore a tle a o swanele a o kgone. Ba bangwe ba rena re no ba re putlelela mešomo ye, le ge mabaka ona a le gona. Ba bangwe re no e phonkgela ka gobane ga go sa na mošomo wo mongwe wo re ka o phethago goba ra o dira, mme ka ntle le gore re ikgapeletše modiro wo re sego

ra o lebana re tla bolawa ke tlala, ra hloka le diaparo. Go feta fao mošomo wo mongwe le wo mongwe o fela o eba le manka le polelo ya wona. Kgaolong ye go tla tiišwa taba ye ka go bona ka moo borakgwebo ba yago ka gona le mediro ya bona (1967:8).

le

Batho ba bangwe ge ba gotše ba a lebala goba ba a gana, gore ka nako ye nngwe ba kile ba ba bana; ba gopola bjaka bana ba mogopolo wo o hlaelelwago gakhutšwana. Ge re ka botša kgarebe goba lesogana la mengwaga ya go feta lesome gore e kile ya ba ngwana wa go nka mekgatho, o tla re: 'E sego le nna'. Ngwana ga a dire dilo tša bošilo, empa o dira tša bjana; gomme motho yo mogolo ge a gopola a swanetše go dira dilo tše bjalo, o hwetša e ka ba go dira

dilo tša dihlong tše kgolo. Ka nnete ge
a ka re a le yo mogolo a bolela goba a
dira dilo tša go swana le tša ngwana ka
pelo ya gagwe ka moka, re tla re o a
gafa goba ke setlaela (1969:1).

Matseno a ditaodišosengwalo tše o ka re a rerela mmadi ka gobane Masemola le Mojapelo ba re go mmadi, tše di lokilego ke tše (mohlala, motho ga a swanela go tšea mošomo wo a sa o kgonego), tše di sego tša loka ke tšela (mohlala, go putlelela le go phonkgela mešomo). Thulaganyo ye bjalo ya matseno ga se thulaganyo ye botse ka gobane e hloka thulano ye e hlolago maatlakgogedi. Matseno a mabjalo a nola mmadi moko ka gobane o swanetše go inyakela tharollo ya lehuto. Mmadi o hloka phišegelo o bile o nyefa moko ka gobane ditaba di adilwe tša be tša fetšwa mo mathomong.

7.4.4 Mmele wa taodišosengwalo

Se bohlokwa ka thulaganyo ya mmele wa taodišosengwalo ke peakanyo ya ditiragalo le dikgopolo go ya ka tatelano ya tšona go tloga ka ye e sego bohlokwa kudu go fihlela ka ye bohlokwahlokwa. Ke go re, ditiragalo tšeo di latelana ka bohlokwa go bopa sehloa. Go realo ke gore thulaganyo ya ditiragalo tša taodišosengwalo e swanetše go elwa hloko ge go ngwalwa taodišosengwalo ya mmakgonthe.

Ge go ka balwa ditiragalo tša mmele wa taodišosengwalo ya Tlooke (1990) go lemogwa mathata a a lebanego le tlhokego ya tatelano ya ditiragalo ya maleba go bopa sehloa. Bothata bjo bo lemogega gabotse mo taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Mahu le menyanya matsatši a di širogela mohlako’. Ditiragalo tša taodišosengwalo ye di hlakahlakane ka gobane mongwadi o laodiša ka ga bahumi ba go ikgodiša le ba go itokela, mahodu le dinokwane, batho ba ditlaela le ba bohlale, bjalobjalo.

Ditiragalo tše tša ditaodišosengwalo tša Tlooke go ka thwe di ipopa direrwa tše di farologanego go feta go ka ba ditiragalo tše di rilego tša taodišosengwalo e tee. Ka tsela yeo ditiragalong tša mohuta wo ga go makatše ge go bonwa di hlakahlakane ka gore ga di nyalelane gabotse ka gobane ke ditaba tše di farologanego. Ke ka fao di sa bopego

sehloa sa ditiragalo ka gobane ke ditiragalo tšeo ye nngwe le ye nngwe ya tšona e ikemetšego ka boyona.

Ge Mangokwane (1991) le yena a laodiša ka ga ditiragalo tša bongaka mo taodišongsengwalo ya go bitšwa ‘Bongaka’, o laodišo ka direrwa tše di fapafapanego ka gare ga taodišosengwalo e tee bjalo ka setopa, badimokoma, noga ya meetse le badimo ba ka tlase ga lefase.

Le ke lepheko le legolo le le lemogwago mo thulaganyong ya mmele wa ditaodišosengwalo tša tlhopho ya bangwadi ba ditaodišosengwalo tša maitekelo. Bjale go tla lebelelwa mathata ao a tlabilego bangwadi ba legoro le ge ba leka go ruma ditaodišosengwalo tša bona.

7.4.5 Morumo wa taodišosengwalo

Ge go balwa ditaodišosengwalo tša Masemola go swana le ‘Mona le mošomo’ go lemogwa morumo wo motelele go feta matseno. Mohlala:

Ga e ke e lala lefateng. Nnete ya nyakišišo ya hwetšwa. Seo “P” a bego a se phegeletše e be e le go laetša hlogo ya sekolo gore “K” ke letagwa, ga a hlokomele mešomo ya sekolo, ebile ga

a na boitshwaro bjo bobotse le pele ga bana. Ka go dira bjalo ke gore “K” a mpe a rakiwe. Ga a sa gopola gore lešaedi ga le rakwe motseng. Ka lebaka la bolotšana bja mona bjo bjalo “P” a botšwa gore ba be ba gopotše go mo fa mošomo tulong ye nngwe bjale go ka se sa kgonega. “K” o sa šoma moo sekolong seo. “P” yena o tšama a sepela le ditsela tše tša motse, a botša batho gore mmušo ga o ba buše gabotse. Ge ba mmotšiša gore a na o reng a se sa le borutišing o ba botša gore mošomo wa borutiši ke ditšhila fela, ebile ga o na le tefo ye e kgotsofatšago. Empa ka pelong o kwa bohloko. “Botate ba boletše kgale ba re: Moepaketolo o a ikepela”. Ka polelo ya Sebibele; ge o kgokološa lefsika gore le bolaye ngwaneno, le tla boa le bolaya wena; mme ge o epa molete gore ngwaneno a tle a wele ka gare ga wona, go tlo wela wena ka moo go wona. Sefatamollo se a iphatela.

Senyisenyi le yona e a itshenyetša. Ke woo ge mošomo wa mona. Koša e re le ge o ka o rua o ka se thuše selo (1967:7).

Godimo ga moo mafelelo le matseno a ditaodišosengwalo tša Masemola ke a matelele. Taba ye e senya thulaganyo ya ditaodišosengwalo.

Ge a godiša mathata a morumo wa taodišosengwalo Tlooke (19920 o re:

Mo go tlliego mogašela le modupi mohlako o sa bonala. Bao mengwako goba mebotwana e kolobišitšwego ke pula tšela e palegile wa go tšhoša. Ka tsela yeo e lego ka gona ge e le mengwako beng ba yona ba se ke ba leka mahlale ba robala ka gare ga yona, mebotwana le yona aowa e boifiša le bao ba ratago go orela go yona letšatši ba dutše go yona, a ke re ba kwele gore ratswale 'a motho o phuthetšwe ka leboto maabane ge le la lehono le tla tla

le hlaba. Bjale ke mang yo a ratago go kwa lehu ka mmele wa gagwe? Ee, yo a dulago kgauswi le maboto ale a palegilego, goba mebotwaneng ya go palega yena go swana le ge a ekwa bohloko bja mpholo ka leleme. Mogale le modupi ba hloletše lapa la batho manyami mola ba be ba thabile ebile ba letile go tlo keteka monyanya wa motswala le rena. Bosasa le ge ba ka iketla bjang goba bjang, ba tla no fela ba gopola gore etse mokgalabje wa ka fao ga bona o hlokafetše ka go pipša ke leboto la ngwako, go babja gona a sa babje e le ka lebaka la go na ga mogašela le modupi fela. E khutše mahloko a šetše.

Ditaba tše Tlooke a di bolelago mo morumong ga di nepiše kakaretšo ya ditaba tša mmele wa taodišosengwalo ye gabotse. Ka go realo o tšweleditše mathata a mafsa gagolo ge go balwa lefokwana la mafelelo la setsopolwana se sa ka godimo ka gobane mmadi bjale o letetše go kwa mahloko ao a hlotšwego ke dipula tše. Mongwadi o be a swanetše go akaretša dintlhakgolo tša ditaba tše di nepišano

mogašela le modupi go ya ka hlogo ya ditaba, e lego ‘Mogašela le modupi’.

7.4.6 Mohutana wa taodišosengwalo

Bangwadi ba ditaodišosengwalo tša maitekelo ba ngwadile ka mehutana ye mebedi fela ya ditaodišosengwalo, e lego taodišokanegelo le taodišotlhaloši. Le ge ba ngwadile ka mehutana ye mebedi yeo ba tšweletša tlhakahlakano ka gare ga mehutana ye e rilego. Taba ye e bolela gore le ge ba ngwadile ka mehutana yeo ye mebedi, ba na le mathata a a lebanego le gore mongwadi a re mola a kgethile hlogo ye botse ya taodišosengwalo a re ka mo fase ga yona a ngwale ditaba tše di sego tša lebana le hlogo yeo. Mohlala, mongwadi o kgetha go ngwala ka taodišotlhaloši gomme ka gare ga yona a tšame a anega le go hlaloša le go ngwala ka direrwa tše di fapafanego bjalo ka Mangokwane mo go taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Seila’ ka gore o re:

Seila ke tiragalo ye e thulanago le setlwaedi sa batho; tiragalo yeo e bonwa e le ye mpe menaganong ya setšhaba ka moka’ (1991:1).

Bothata mo ke gore mongwadi o re mola a thomile gabotse ka ona mokgwa wo ka fase ga hlogo ye e kgethegilego ya go laodiša ka ga seila a itebale a thome go anega ditaba tša kgale, a re:

Motseng wo mongwe tikologong ya Polokwane go be go le mokete wa lenyalo. Mokete o be o le gagabolesogana gomme ka tlwaelo ngwetši e išwa bogadi ke bafelegetši ba masogana le makgarebe (1991:1).

Mangokwane o dirile taba yeo gape le mo taodišongsengwalo ya go bitšwa ‘Bongaka’ ge a ngwala ka direrwa tše di fapafapanego, e lego setopa, badimokoma, noga ya meetse, bjalobjalo. Direrwa tšeo di ikemetše ka botšona.

Masemola (1967) le yena o tšweletša lepheko le lengwe le le lebanego le mohutana wa taodišosengwalo. O hlakahlakanya mehutana ya taodišotlhaloši le taodiškanegelo ge a ngwala ditaodišosengwalo tša gagwe. Mo go taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Bophelo le mekgwa ya dingaka’ o hlakahlakanya mehutana ye ka gore o thoma kgato ka kgato a anega ditiragalo tšeo di dirwago ke dingaka tša ditaola gomme ka morago a tlogele go anega ditaba tšeo a thomiše ka go hlaloša mekgwa ya dingaka tša go alafa ka bofora.

Taba yeo e bontšha gore Masemola ga a hlathe dinyakwa tša mehutana ya ditaodišosengwalo tšeo a ngwalago ka ga tšona. Nyakišišo e utolotše gore bangwadi ba tlhopho ye ya ditaodišosengwalo tša maitekelo ba na le mafokodi a ona mohuta wo.

Sefoka sela sa Matlala se nyakišišo e bego e holofetše gore bangwadi ba go mo latela ba ditaodišosengwalo tša maitekelo ba tlo mo akgola sona, se sa šaletše ka seatleng sa gagwe. Go realo ke gore molamo o sa šaletše mohlareng. Bjale go ya go lekolwa ge eba bangwadi ba ditaodišosengwalo tša bokgoni e tlo ba bahlakodiši, bjalo ka Moše ge a ntšha bana ba Israele lefaseng la bokgoba le bohloki.

7.5 DITAODIŠOSENWALO TŠA BOKGONI

7.5.1 Matseno

Ge go hlopšha ditaodišosengwalo tša Sepedi, nyakišišo e lemogile gore go na le sehlotshwana sa bangwadi ba ditaodišosengwalo seo se lebanego le bokgoni bja thulaganyo ya tšona. Bangwadi bao ba welago legorong le ke ba ba seelago, e lego Mahapa (*Di sa re šaletše monaganong*, 1968), Mabitje (*Sehlabeng*, 1976), Selwalekgwadi (*Moletesekuba*, 1994), Makopo (*Setšwagodimo se a ikgethela*, 1995), Phala (*Mphatlalatšane*, 1995) le Chupyane (*Ditlhapetsane*, 1996).

Bjale go ya go lebelelwa mešomo yeo ya bona go ya ka lenaneo le:

- Thaetlele ya taodišosengwalo.
- Matseno a taodišosengwalo.
- Mmele wa taodišosengwalo.
- Morumo wa taodišosengwalo.
- Mohutana wa taodišosengwalo.

7.5.2 Thaetlele ya taodišosengwalo

Basekaseki ba taodišosengwalo ba hlaloša gore thaetlele ya taodišosengwalo ye e rulagantšwego gabotse e swanetše go tlemagana le lefoko la mathomo la matseno a taodišosengwalo yeo molaodiši a kgethilego go laodiša ka ga yona. Mahapa, mo taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Kgalatlou’, go bonala a kwešiša ntlha yeo ka gore o kgonne go nyalanya thaetlele le lefokwana la mathomo ka tsela ye:

Go laodiša ka tša Kgalatlou re thoma
go botšišana gore e ka ba Kgalatlou ye
e go kae (1968: 11).

Di sa tloga Mahapa o nepiša thaetlele ya taodišosengwalo ye ka tsela ya poeletšo ya lentšu le ‘Kgalatlou’ mo lefokwaneng la mathomo. Ka go dira bjalo o gapeletša mmadi gore a lemoge se a yago go laodiša ka ga sona. Tebanyo ya mohuta wo ya thaetlele le matseno di dira gore

mmadi a lemoge kamano ya ditiragalo tše di lebanego le thaetlele ya taodišosengwalo. Go rulaganya ditaba ka tsela ye go bopa kgahlego le phišegelo ya mmadi ka ditiragalo tše di tlogo latela. Ka go realo go ka thwe Mahapa o diriša thekniki ya nepišo.

Godimo ga moo Mahapa o tšweletša thulano ye le yona e nyalanago le thaetlele ya taodišosengwalo ya ‘Kgalatlou’ ka go re:

Go laodiša ka Kgalatlou re thoma go
botšišana gore e ka ba Kgalatlou ye e
go kae (1968:11).

Thulaganyo ye bjalo ya kamano ya thaetlele le lefokwana la mathomo la matseno ka tsela ya thulano (go potšišo ye e nyakago karabo) ka ga thaetlele yeo go laodišwago ka ga yona, go hlola maatlakgogedi. Maatlakgogedi a a lego gona, gape a godišwa ke poledišano ye e lego gona magareng ga molaodiši le mmadi.

Makopo le yena o sa gata ka mošito o tee le Mahapa thulaganyong ya thaetlele ya taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Go itshepa’ ka gore o re:

Motho ke go itshepa (1995:11).

Lefokwana le la mathomo la taodišosengwalo ya ‘Go itshepa’ le tlemagane le thaetlele ya taodišosengwalo ye ka tsela ya go nepiša thaetlele mo lefokong la mathomo. Tlemagano ye e lebane le tlhalošo ya thaetlele.

Mahapa le Makopo ba tšweletša bokgoni bja tirišo ya dithaetlele tša ditaodišosengwalo tša bona ka go ala ditaba gore di tšwele nyanyeng gomme di kwešišege ka go di amanya le sererwa (‘Kgalatlou’ le ‘Go itshepa’) le molaetša, e lego go thulanya segologolo le sebjale (Mahapa) le bohlokwa bja go itshepa le go ikholofela mo bophelong (Makopo) gammogo le diteng tšeo di logaganywago ke direrwa tša bona.

7.5.3 Matseno a taodišosengwalo

Chupyane ge a rulaganya matseno a taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Diagametse’ o re:

Go retetše. Bagaditšong ba re ba tseba e le batho ba lethabo ka matšatši. Lehono gona ba gerulana ka meseko ya mahlo. Molato o ka re ona ga ba na le ona bobedi bja bona. Go bonala molato o na le yo mmangwane wa bana ka

gore ke yena a senyago dipolelo mo a sa hlwego a hlompha yo mmagobatho. Ke ka fao re lemogago gore mmagobatho gammogo le betši ba bangwe ba bonala ba gakanegile. Se nna le wena ga ra se tlwaela mo motseng wa rabatho, gona mono motseng wa Makgopong, Mohlake, dithabeng tša Leolo. Mo re tlwaetše go bona mosadimogolo a dutše a itše šihla! Ka gare ga bona betši ba ba gagwe lehono a kgonnego senko le bona mola yo mongwe yena a phankganya matsogo leboelela (1996:53).

Go alwa ga ditiragalo tša matseno tša taodišosengwalo ye go rotoša thulano ya ditiragalo tše di tlogo latela:

Go retetše (letl. 53).

Tirišo ya go retetše e bontšha bošula bja ditaba tše di tlogo latela. Ka tsela yeo mongwadi o tšweletša atmosfere ya go hlolana ka diolo ga bagaditšong ba kgoro e tee goo go hlemilego ga ditiragalo tše di

godišago maatlakgogedi. Mmadi o rata go balela pele le pele, gagolo ka mokwa wo mongwadi a tšweletšago kgakanego ka tsela ya tramatiki:

Mo re tlwaetše go bona mosadimogolo
a dutše a itše šihla! Ka gare ga bona
betši ba ba gagwe lehono a kgonnego
senko le bona mola yo mongwe yena a
phankganya matsogo leboelela
(1996:53).

Mongwadi o dira gore ditaba tše di lebanego le kgopolo di fetolwe gore di nepiše ditaba tše di amago sefala ka go rulaganya ditaba tša taodišosengwalo ka tsela ya terama. Ke thekniki ye e gwaletšago mmadi go bogela terama yeo. Ke go re ditiragalo tša go lebana le kgopolo di fetoletšwe go lebana le mahlo.

Ge a tšwela pele ka thulaganyo ya go nepiša matseno a mmakgonthe, Makopo, mo go taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Baledi’, o no re:

Bothata šeboo bo agetše. Ka baka la
bophelo bja lehono bjo bo laolwago ke
swikatshipilaramošweu, le ka baka la
yona mediro, go bothata go phela ka

ntle le baledi goba bafepi. Kgale bafepi
ba be ba sa hlokwe ... bomakgolo
leborakgadi le ba bangwe mo
molokong ba be ba le gona. Ebile
mohlang motho a godile e le monna
goba mosadi, o hwetše ba ikgantšha ka
yena ba re: “Ge le mmona a le bjalo, o
be a lelwa ke nna” (1995:30).

Makopo le yena bjalo ka Chupyane o nepiša ditaba tše a yago go di
laodiša mo taodišosengwalo ye ka tsela ya tšhušumetšo: ‘Bothata
šeboo bo agetše’.

Ka go dira bjalo Makopo o gapeletša mmadi go bala ditiragalo tša
diteng tša taodišosengwalo yeo ya gagwe. Ditiragalo tšeo di
tlemagantšwe ke sererwa sa taodišosengwalo ye, e lego baledi gore e
be ngatana e tee ya ditiragalo.

Go laetša gabotse gore bangwadi ba babedi ba, ba na le tsebo ye e
tebilego ya matseno a a nonnego a go aga taodišosengwalo ya
makgomatha. Bjale go ya go tsinkelwa ge eba mmele wa
ditaodišosengwalo tša bangwadi ba bokgoni go swana le ba go
boletšwego ka bona ka mo godimo le wona o rulagantšwe ka maemo a
godimo goba aowa.

7.5.4 Mmele wa taodišosengwalo

Mabitje ge a beakanya ditaba tša mmoto wa ‘Sehlabeng’ o di latelanya ka tsela ye e rilego go ya ka dihla tše nne tša ngwaga. Ge a laodiša ditaba tše o thoma ka seruthwane, selemo, lehlabula le marega. Mabitje o lemoša mmadi gore ngwaga wa Sepedi o thoma ka sehla sa mathomo sa ngwaga, e lego seruthwane. Ke ka fao a sa thomego ka selemo goba marega eupša a thoma ka seruthwane ge a rulaganya ditiragalo tša taodišosengwalo ye.

Ditaodišosengwalo ka moka tše di bopago kgoboketšo ya *Sehlabeng* (1976) o di hlophile go ya ka tatelano ya dihla tše tša ngwaga go bopa sehloa sa ditiragalo se se lebanego le marega. Taba yeo e emela gore marega a emela mathata a bophelo ge go bapetšwa le dihla tše dingwe tša ngwaga. Ke ka fao go ka thwego dihla tša ngwaga tša Mabitje di emela bophelo bja Mopedi, e lego wona molaetša wo a o tšweletšago go mmadi.

Selwalekgwadi o latelanya ditiragalo tša taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Mammalane’ go bopa sehloa ka tsela ye:

- Lenyalo le fetile ngwetši e fihlile bogadi gomme e hloka pelego.
- Makgolo wa ngwetši o tliša ngaka ya go mo remela etšwe mogatšagwe a sa tsebe.

- Ngwetši o re go tšea mpa o tšhabela ga gabo ka lebaka la dihlong.
- Ba bogadi ba nyaka ngwetši gomme e gana go tla bogadi.
- Mokgonyana o bona gore bokaone ke gore monna a nkge le sa gagwe.
- Dikgomo tšela tša magadi di fetišeditšwe pele go goroša ngwetši ye nngwe.
- Dikgaetšedi tša gagwe di thušana go lefela dikgomo tšeo gomme molato o tšwa ka kgoro.

Tiragalo ya pele ga ya mafelo ke yona e bopago sehloa yeo o ka rego ge mmadi a bala taodišosengwalo ye, o balela yona. Ke ka fao go thwego ditiragalo tša taodišosengwalo ye di latelana go bopa sehloa. Ka go realo go ka thwe ditiragalo tšeo di lebane le maatlakgogedi. Tiragalo ya mafelelo yona e tlemagane le khunollo ya lehuto. Ke go re ke tiragalo yeo e lebanego le go fela ga katlego ya ditiragalo tša taodišosengwalo ye.

Ka tsela yeo go ka thwe bangwadi ba ditaodišosengwalo tša tlhopho ya bokgoni ba kgona go rulaganya ditiragalo tša taodišosengwalo go ya ka fao tlhalošo ya teori ya taodišosengwalo e laelago ka gona. Bjale go ya go lekolwa morumo wa ditaodišosengwalo tša bona.

7.5.5 Morumo wa taodišosengwalo

Ge a ruma taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Lebole’ Chupyane o no re:

Moso ke legonyana. Ba ya ka magoro morago ga go botšwa tše ba di rutwago ke dikoma tša basadi e sego tša go keta diketo le mathumaša mekgobeng. Go tloga bjale ba boditšwe tsebe go kwa gore ba sepela ba nnoši ba ikgakolla dikoma tše gore mantšibua a mangwe le a mangwe ba tle mokgotheng wa kgoro ya Matubeng ba di gopola. Ba lailwe kgokgothela gore ba swanetše go tseba dikoma ka moka tše ba di rutwago mo dikgorong tša bobona gore ba se šaetše, le gona go ba diphele ge ba šetše ba meditšwe ke koma le bjale ka moka. Bona ke basadi ba dithakga bao bjale bja kgoro ya bona bo sa kego bo phalwa thupantlong, mošate, Manganeng. Basadibagolo ba bonala ba laya bo kwago. Ruri ba ipelege basadi

ba ba dikgwari tša Matubeng (1996:10-11).

Tlemollalehuto ya taodišosengwalo ye e nepagetše ka gobane e akaretša ditiragalo tše di tšweleditšwego mmeleng wa yona ka tshwanelo. Ke go re molato wola o bego o rerwa, e lego sešane sa basadi, o tšwele ka kgoro. Bjale ditaba di boetše sekeng. Godimo ga moo Chupyane o etše hloko tekatekano ya morumo le matseno mo ditaodišongsengwalo tša gagwe. Ye ke ye nngwe ya dipharologantšho tše bohlokwa tša taodišosengwalo ye e ngwalegilego.

Phala ke yo mongwe wa bangwadi ba ditaodišosengwalo tša morumo wo o nepagetšego. O re:

Ge o le motho, o tšhabe motho gobane ke sera sa gago. O se tshepe motho gobane ke phepheng, selwana sa go loma ka mosela mola ba bangwe bona e no ba dikgenkgerepe, tšeo di rego ge di sega ka leino le tee, di be di epa ka le lengwe (1995:18-19).

Ge taodišosengwalo ye ya ‘Motho ke sera’ e ka badišišwa ka tshwanelo go tla lemogwa gore Phala o kgonne go ntšha le go hlopha

ditiragalo tše bohlokwa tše di bopago taodišosengwalo ye ka go di akaretša mo mafelelong a yona. O gatelela ditiragalo tše di boletšwego ka go di lebanya le thaetlele ya taodišosengwalo ye, e lego ‘Motho ke sera’:

Ge o le motho, o tšhabe motho gobane
ke sera sa gago (1995:19).

Ka go realo o ra gore motho ga a tshepege mo bophelong. Ke yona tabakgolo ye Phala a rerilego ka yona mo taodišongsengwalo ya gagwe. Ke ka fao go ka thwego morumo wa ditaodišosengwalo tša bona (bangwadi ba) ke wa mmakgonthe.

7.5.6 Mohutana wa taodišosengwalo

Le ge bangwadi ba tlhopho ya ditaodišosengwalo tša bokgoni ba se ba ngwale ka mehutana ka moka ya ditaodišosengwalo, fela go lemogwa gore ba ngwadile go ya ka dinyakwa tša mehutana ya taodišosengwalo. Mo karolwaneng ye le gona go yo tsopolwa mešomo ya bangwadi ba babedi ba ba ditaodišosengwalo tša bokgoni go kgonthiša taba ye. Bobedi bja bangwadi ba ditaodišosengwalo tše di tlogo tsopolwa ba ngwadile ditaodišosengwalo tše di šupago kgoboketšong ye nngwe le ye nngwe ya bona.

Mahapa o ngwadile mohutana o tee wa ditaodišosengwalo mešomong ya gagwe ka moka. Mohutana woo o bitšwa taodišotlhalošokgopodišišo. Ge go hlalošwa taodišotlhalošokgopodišišo go gatelelwa gore ge go ngwalwa ka yona go swanetše go elwa hloko kgopolo goba monagano wa mongwadi. Ge Mahapa a laodiša taodišosengwalo ya go bitšwa ‘Matome’, monagano wa gagwe ka moka o theilwe godimo ga kgopolo ya thaba ya Matome.

Sa bobedi ge go bolelwa ka taodišotlhalošokgopodišišo go swanetše gwa hlokomelwa gore thaetlele ya taodišosengwalo e bopše ka lentšu le tee. Bjale ge go balwa yona taodišosengwalo ya ‘Matome’ go bonala gape ge Mahapa a atlegile mo tirišong ya thaetlele ya mohutana wo wa taodišosengwalo.

Ditaodišosengwalo tša Chupyane ge di hlokomeđišišwa go tla lemogwa gore yena o ngwadile ka mehutana ye meraro ya taodišosengwalo, e lego taodišotlhaloši, taodišoboitaodišo le taodišotlhalošokgopodišišo. Bjalo ka ge dinyakwa tša taodišotlhalošokgopodišišo di šetše di hlalošitšwe go yo lekodišišwa ge eba Chupyane o rulaganya mehutana ye mebedi yeo, e lego taodišotlhaloši le taodišoboitaodišo ka tshwanelo. Ge go hlalošwa taodišotlhaloši go gatelelwa kgopolo ye mongwadi a ngwalago ka ga yona e sego ditiragalo, gomme a tšama a thekga kgopolo yeo ka

dikgopolwana tše di rilego. Ditaba tše di tiišwa ke ge go balwa taodišosengwalo ya ‘Mothubo’. Kgopolokgolo ye e hlalošwago taodišongsengwalo ye ke go thuba, eupša mongwadi o e tlaleletša ka dikgopolwana tša go swana le go hlagola tšhemo ya mošate, go ritela lapa la mošate, bjalobjalo.

Mohutana wa taodišoboitaodišo o tšwelela mo taodišongsengwalo ya go bitšwa ‘Bobotlana’. Tlhalošo ya teori ya mohutana wo e bolela gore mongwadi o ngwala ditaba tše di mo amago thwii ntle le tikatiko mabapi le bophelo, metlae, boithabišo, bjalobjalo. Mo mehutaneng yeo Chupyane yena o ngwadile ka ga bophelo bja molaodiši ka gobane molaodiši o a itaodiša:

Nna ke mosetsana ebile ke mošemane.
Bašemane ga ba mphale ka selo;
basetšana le bona ga ba mphale ka selo
(1996:13).

Mehlala ye ya ka godimo e bontšha gabotse ge bangwadi ba ditaodišosengwalo tša bokgoni ba na le bokgoni.

7.6 KAKARETŠO

Nyakišišo e fatolotše gore go na le palo ya go kaka dikgoboketšo tša ditaodišosengwalo tše lesometlhano go tloga ka 1943 go fihla ka 1996. Gomme ge, ge ditaodišosengwalo tše di lekodišišwa go lemogwa gore di ipopile ka magoro a mararo, e lego (a) ditaodišosengwalo tša pulamadibogo, (b) ditaodišosengwalo tša maitekelo le (c) ditaodišosengwalo tša bokgoni. Setlabelo seo se dirišitšwego go thuša go hlopha ditaodišosengwalo tše ka magoro a mararo a ke:

- Thaetlele ya taodišosengwalo.
- Matseno a taodišosengwalo.
- Mmele wa taodišosengwalo.
- Morumo wa taodišosengwalo.
- Mohutana wa taodišosengwalo.

Lenaneo le la tshekatsheko ya tlhopho ya ditaodišosengwalo ke leselo la go fefera ditlhoka tša ditaodišosengwalo. Ke ka fao go lemogilwego gore mo ditaodišosengwalo tša pulamadibogo Matlala o beile maemo a ditaodišosengwalo tša Sepedi ntlhohlwaneng, mola mo tlhophong ya ditaodišosengwalo tša maitekelo gona nyakišišo e utolotše gore bangwadi ba gona ba sa tsoma tsela ya go ngwala ditaodišosengwalo. Mo go tlhopho ya ditaodišosengwalo tša bokgoni

gona go tšweleditšwe gore bangwadi ba ditaodišosengwalo tše ba bone tsela ya go ngwala ditaodišosengwalo.

Le ge bangwadi ba go latela Matlala ba sehlophana sa ditaodišosengwalo tša go laetša bokgoni ba bontšha gore ka nnete ba hweditše tsela, fela bokgoni bja bona bo sa fetwa ke bja Matlala ka gobane yena o ngwadile ditaodišosengwalo tše nne tše di emelago mehutana ye mene ye e fapanego ya ditaodišosengwalo, mola bona ba ngwadile ditaodišosengwalo tše ntši tša go akaretša mehutana ye mene fela ya ditaodišosengwalo.

Gare ga mehutana yeo ba e akareditšego go sa hlokega mehutana ye mebedi, e lego taodišotshekatsheko le taodišomaikutlo, yeo Matlala a e akareditšego ditaodišosengwalo tša gagwe. Taba ye bohlokwa mabapi le bangwadi ba ditaodišosengwalo tša bokgoni ke ya gore Chupyane o ngwadile ka mohutana o tee wa taodišosengwalo woo Matlala le yena a sego a ngwala ka ga wona, e lego taodišoboitaodišo. Ntlha yeo e tlo phurollwa gabotse mo kgaolong ya thumo ya nyakišišo ye ge Matlala a tla be a bapetšwa le Chupyane.